

Раздзел I

Нізкія — рукой дастаць — хмары пахнулі вугальным дыхам. А можа, гэта і быў дым. Яго несла, варочала, цягнула над Мікалаеўскім вакзалам, над плошчай, над вулкімі, тупікамі, над горадам, над усім светам. Варта было купляць аж у Англіі кардыф* і везці яго сюды, каб так засмуродзіць неба.

Менавіта ў такі дзень, гнілы лютаўскі дзень 1862 года, прыехаў у Маскву будучы камісар паўстанцаў Ніжняга Прыдняпроўя князь Алесь Загорскі з сябрам Мсціславам Маеўскім, старым «дзядзькам» Кірдуном (а па прозвішчы «Халява») і «дзядзькаваным» сваім братам, вольнаадпушчанікам, Кандратам Кагутом.

Дзве мэты было перад імі: закупіць патрэбную дзеля паўстання зброю і яшчэ — паспрабаваць вызваліць Кандратавага блізняка, Андрэя, якога вось-вось павінны былі прывезці этапам з Беларусі ў Бутырскую турму.

Пажыццёвая высылка. Згадзіцца на гэта было немагчыма. Больш, чым брат. Брат не па крыві — па выхаванні і думках. Брат,

* Ангельскі (з Паўднёвага Уэльса) антрацыт высокага гатунку.

кінуты ў няволю за тое, што спяваў на кірмашы песню, якую напісала твая рука, прыдумаў твой мозг. Нельга было паважаць сябе, каб дапусціў, што друга, брата б'юць «на Балоце» бічом, а пасля вядуць у ланцугах Уладзімірскай дарогай.

...Не лютаўская, гнілая сыпала на горад мжычка, напалам з жоўтым снегам. Паўз снежныя горы цягнуліся праезджыя дарожкі, і на іх стаялі лужыны колеру мачы, глыбокія, ператоўчанія са снегавой кашай.

З цягніка амаль ніхто не сышоў. Дый каму было ездзіць у такое надвор'е? Справы пачакаюць да сухіх дарог, а цяпер сядзі, браце, ля печкі.

Ля пустой рамізніцкай стаянкі яны стаялі толькі чатырох. Наперадзе, нібы чужыя, Мсціслаў з Кандратам. За імі — Алесь з Кірдуном.

— Стаў кофры, хамская морда. — У Мсціслава смяяліся вочы. — М-маеш ты ў мяне.

Ён даводзіў так Кагута ўсю дарогу... Той і цяпер толькі носам сапнуў.

У чорным паліто, у ласіных пальчатках і занадта модных чаравіках Мсціслаў быў дзіва які добры — ні даць ні ўзяць еўрапеізаваны купчык з багатых таганскіх недарасляў. Алесь толькі пасмейваўся, паглядаючы на яго.

— Да Макарыя на кірмаш едзе, сукін сын, — нібыта аб чужым, сказаў Кірдуно Алесь. — Пявічак там будзе ў шампанскім

купаць, у рэдэрэры, пяць семдзесят бутэ-
лечка. X-хам.

У Мсціслава непрыкметна закалаціліся
плечы.

— Слухай, Мсціслаў, — ужо сур’ёзна
сказаў Загорскі, — вы зараз з Кандратам
паедзеце першыя. Спыніцеся ў гасцініцы
«Дрэздэн», на Цвярской плошчы... Возьмеш
трохпакаёвы нумар з асобным пакоем для
Кандрата. Ты ж мільянер, купец.

— Чорт яго пабірай. Ніколі не думаў,
што ўдаваць дрэнныя манеры так цяжка.

— Звыкнеш... А мы з Кірдуном паедзем
у гандлёвы цэнтр. Спынімся там у нума-
рах пры Наватроіцкім тракціры... Я адразу
дашлю Кірдуна са звесткай аб нумары.

— Не разумею, нашто гэта, — сказаў
Кандрат Кагут. — Адразу драбіць хаўрус.

— Я т-табе дам хаўрус, хам, — сказаў
Мсціслаў. — Ведай сваё месца. Ты — слуга,
а ніякі мне не хаўруснік.

— Так трэба, Кандрат, — сказаў
Алесь. — Наш тракцір на Іллінцы, у самым
гандлёвым цэнтры, Андрэя павязуць добра
калі праз два месяцы. За гэты час я павінен
наладзіць сувязі з гандлярамі... І не толькі
легальнымі, а і падспуднымі. Давядзецца
зведаць увесь патаемны рынак, стаць там
сваім чалавекам.

— То што?

— Гэта не тое, што купіць стрэльбу на ды-
ван над ложкам, — сурова сказаў Алесь. —

Яны ехалі ля старой Трыумфальнай брамы. Стары глянуў направа.

— Самы на Вялікай Садовай жыве свачны і подлы, прадажны народ. Ты сюды не хадзі. Ты да тытуннікаў не хадзі. **Мы** табе дапаможам. Я.

Раздзел II

Алесь і не думаў хадзіць да тытуннікаў, тым больш да людзей свайго кола.

Ён занадта добра ведаў іх, і жыццё маскоўскага дваранства не выклікала ў ім нічога, акрамя пагарды.

Рэформа не змяніла іх. Такого не дазволіў бы сабе ні Раўбіч, ні Клейна, а гэтыя і цяпер дасылалі старога слугу ў паліцыю з запіскай:

— Хочаш і надалей есці мой хлеб — ідзі і дай сябе адхвастаць.

— Куды ж я пайду ад вас? Я і не ўмею нічога.

— То ідзі.

Усё ў іх сваё, дамарошчанае. І прыслуга, і большая частка прадуктаў, і свечкі, і нават мудрасць. Гэтая мудрасць была затхлая, як паветра ў іхніх пакоях, начыста пазбаўленых вентыляцыі, засмуроджаных курэннем «смолак»*.

* У старых маскоўскіх дамах, калі паветра рабілася няцерпна цяжкае, не адчынялі фортак (часта іх зусім не было), а курылі «для асвятлення» смолкай, конусападобным сасудам з бяросты, набітым смалою з домессю чагосьці накшталт лада-ну. Яго распальвалі жарынкай і насілі па пакоях. Парадныя пакоі «асвяжаліся» распаленай цаглянай, пакладзенай у таз з мятай і воцатам, або жароўняй, якую палівалі парфумай.

Было ў іхнім жыцці і сімпатычнае, бо яны былі гасцінныя і ветлівыя людзі, і дамы іхнія заўсёды былі перапоўнены прыжывалкамі, але тое, як яны трымаліся чына і месца, — вось што было страшна.

Нельга было ўявіць сабе, што тут Майцы, нявесце ягонай, ніхто не дазволіў бы адной хадзіць па вуліцах і чытаць што-небудзь, акрамя маральных да абрыдлівасці англійскіх раманаў. Нельга было ўявіць сабе, што тут Вацлаў, брат, павінен быў бы маўкліва згаджацца з заўвагамі старэйшых, няхай нават бязглуздымі.

Нельга было ўявіць сабе, што тут ён, Алесь, павінен быў бы хаваць свае сімпатыі нават да Граноўскага, ужо не кажучы аб Шаўчэнку.

Ліберальныя гурткі, якіх было шмат, хаваліся. Рэдкія выступленні моладзі канчаліся разгромам і маўчаннем. Грамадскасць сурова асудзіла тых хлопцаў, што ішлі за труной дзекабрыста Трубяцкога. Калі пачаліся студэнцкія хваляванні і масы студэнтаў прыйшлі на Цвярскую плошчу да генерал-губернатарскага дома з патрабаваннем адпусціць арыштаваных сяброў — на іх пусцілі паліцыю. Жандары абкружылі студэнтаў і жорстка збілі іх ля мура гасцініцы «Дрэздэн», што супраць губернатарскага дома. Гэта было зусім нядаўна, у кастрычніку шэсцьдзсят першага.

— Бітва пад Дрэздэнам, — горка жартавалі збітыя.

А старыя бурчалі:

— Справядлівасці ім захацелася, нігілістам. Хадзілі б сабе па знаёмых на танцы, гулялі ў шарады, частаваліся, яблыкі елі б. Цукеркі ад Эйнама, Studentenfrass, bâtons de roi ag Negovi, le quatre mendiants* — як добра! Просты пачастунак, але здаровы. Іншага ім, бачыце, пачастунку захацелася — вось і атрымалі.

Пачуццё брыды выклікала гэтае зларадства над чысцінёй. Лаялі новае — а чаго дабіліся за свой век? Хіба што пагубілі дзяржаву і зрабілі яе сімвалам усякага гвалту, сімвалам развалу. Нават тут, у горадзе.

У горадзе была вышэйшая на ўсю Еўропу смяротнасць: з тысячы паміралі трыццаць тры — таму што снег і гной ніколі не звозілі, а сметнікаў ніколі не чысцілі... Двары патаналі ў памыях і адкідах, з крам ішоў смурод разлажэння, па прыбіральнях гойсалі пацукі (на ўвесь горад ледзь-ледзь з'явіўся першы дзясятка ватэркулазетаў, і іх паказвалі гасцям як дзіва).

Паўз Ахотны рад нельга было праехаць, а жыхары куплялі тут ежу.

У горадзе нішто не забяспечвала абытальскай бяспекі, і пешаходу часта даводзілася разлічваць толькі на сябе. Калі ўначы з бульвараў далятаў «гвалт!» — жыхары мацней зачыняліся ў сваіх кватэрах. Адзінай

* Студэнцкі пакарм... каралеўскія пернікі... Чатыры жабракі (то бок разынкі, чарнасліў, фісташкі і мігдаль).

галавою, дыхаючы яму ў патыліцу, стырчэла з завесы, як з хусткі, страшнае, усё ў ліловых і жоўтых разводах (ад старых і новых сінякоў), аблічча.

— Якія гэт-та флейты, — спытала морда страшнавата-ялейным голасам, — хто гэта тут так-кі музыкант? А калі — у часць?!

У яго было аблічча «аблаката ад Іверскай», што — за касушку — піша ў тракціры для кліента такое прашэнне, што яго не разумеюць ні ў судзе, ні, назаўтра, самі кліент і аблакат. Нос сізы, у жылках. Твар азызлы.

— А вось я вам дам флейты, — чалавек нібы ўпаўзаў у клятushку.

Макар быў стаў за яго спіною.

— Ці-ха, — сказаў Бабкін, — не трэба. Мы — самі... Ты што ж гэта, былы сорак пятай гільды* купец, а потым страка прыказная, лезеш куды не загадана?

— Папакутаваў за праўду, — сказаў той, узняўшы руку. — То што ж вы флейты купляць будзеце, а я... кап-пейкі збіраць? Не ўжо! Як я, так і вы! Так! Вось так! Толькі так! Я вас адсюль не вып-пушчу. Прымушу даць адказ, якія гэта флейты... уначы, у Гасціным двары.

Тут Алесь убачыў, што спалохаўся і Бабкін. Трэба было ратаваць становішча. Вядома, можна было адгаварыцца экспедыцыяй,

* Купецкіх гільдый было толькі тры, у залежнасці ад велічыні капіталу і роду гандлю або прамысловасці. Памер капіталу мяняўся. Скажам, аб'яўлены капітал для першай гільдыі быў пяцьдзесят тысяч, для другой — дваццаць, для трэцяй — восем.

але ехаць туды? Нашто? І да таго ж забароненая купля ваенных стрэльбаў. Катарга для Бабкіна? Допыты і высылка для яго, Алеся. Праваленая справа жыцця. Папаліся, як кураняты.

А чалавек-тля наступаў:

— І вас... І вас у яму... І вам пад плот, у жабракі... Каб вошы вас елі, чысценькія... Што, адному мне?

Палавы, відаць, некуды адлучыўся, бо толькі цяпер з'явіўся ў дзвярах і падрыхтаваўся схапіць гэтага мятага паддзячага за плечы.

— Кінь, — сказаў Алеся. — Сядайце, пан...

— І сяду, — куражыўся той. — Сяду, аж пакуль вы... Выпіце па апошняяй...

— А вы з намі.

Распусны, як разлезлы грыб, рот паддзячага торгаўся. Самовыя вочы прагна глядзелі на бутэльку.

...Ён выпіў поўную шклянку. Усе глядзелі на яго і бачылі, як паступова нібы трохі памякчэў мясаедскі твар.

— І суд не купіце, — разваліўся ён. — Хаця і прадажны, а не купіце. З канфіскацыі сваё атрымаюць... Забойства?! Фальшывыя грошы?! Што там у вас?! Ужо я на вашых галовах паскачу!

Алеся наліў другую шклянку. Паддзячы са стогнам выпіў.

— Поіце. А чаму? Рыла ва ўсіх у пушку. Дык усім нічога, а мне... мне...

Нешта цёмнае і страшнае лямантавала за гэтымі бязладнымі словамі.

Бяссільны, п'яны, гэты гной быў усё ж страшны, як тхор, прыціснуты ў канцы нары, калі за спіною нічога няма: вось кінецца і схопіць за сонную артэрыю. Апошні, на мяжы існавання, адчай рухаў ім.

— Хабары. А як без хабару? Калі пісар квартальны... дзесяць рублёў пенсіі палучае... Дурні толькі, — у яго ўжо заплятаўся язык.

Алесь наліў зноў.

— До, — сказаў Макар. — Ён калаголік. Яму і чаркі — до!

— Хай п'е.

— Мяне дык вось так... А за бычка залатога... Што прыставу... за бычка залатога?.. А я вас... У Сі-бір-р.

Галава ягоная ўпала на стол.

— Правароніў? — са страшнай пагрозай сказаў палавому Бабкін. — Ну, што цяпер? Прымусіць, каб сам... сляды замёў?

— Не прымушайце...

— То як? Цябе — галавою.

— Стойце, — сказаў Алесь. — Не трэба. Вы нас не ведаеце. Я не ведаю вас. Ты правароніў — ты і рабі. Вазьмі грошы. Узвалі гэтую падлу на **свайго** рамізніка. Вязі адсюль аж на Ласіны Востраў і там кінь. Толькі без дурыкаў — рукі не пэцкаць. Ён п'яны як мех. Праспіцца ў лесе — падумае: здалося, сон сасніў... А вы — звяжыцеся моцным словам.

— Маеш рацыю, — сказаў Бабкін. — Цягні яго адсюль. І запомні: яшчэ раз такое здарыцца — сам яго ў «Воўчую даліну» павядзеш. А мне аб гэтым распіску напішаш — тануць, дык разам.

— Злітуйцеся.

— Я сказаў. — У «купца дзіркі» быў цяпер амаль страшны выгляд. — Я не паўтараю.

Алесь маўчаў. Ён быў шчаслівы, што прыдумаў нейкі выхад, што гэтую слізь хоць сёння, хоць па ягонай віне ў «Воўчую даліну» не павязуць*.

Палавы пацягнуў паддзячага за ногі. Ніхто з суседзяў не звярнуў на гэта ўвагі: такое здаралася тут штодзённа.

— Усё, — уздыхнуў Бабкін.

— Хто такі? — спытаў Чыўін.

— Калі не зменіцца — харч для масква-рэцкай рыбы. А быў купец — прагарэў, сеў у яму. Стаў канцылярыстам — за хабары паляцеў. Спіўся.

Памаўчаў.

— Вось вам і жыццё наша. Добры ты сэрцам, купец. Ну ды ўсё адно... заб'юць яго

* Месца між Масква-ракой і Водаадводным каналам, або «канавай», было забудаванае самымі страшнымі трушчобамі. Іх забаранілі рамантаваць і чакалі, пакуль яны разваліцца. У большасці дамоў ужо ніхто не жыў, акрамя тых, хто хаваўся. Вялікі Каменны мост за тры гады да падзей быў яшчэ стары, пабудаваны ў XVII стагоддзі, гарбом, з тратуарамі, адзеленымі ад праезджай часткі высокімі каменнымі брустверамі. Хадзілі цэнтральным праездам, бо на тратуарах, між дзвюма высокімі сценамі, рабавалі. Па той бок моста, налева, калі ісці ў слабодку, змяшчаўся ў брудным двухпавярховым доме тракцір «Воўчая даліна», прытон самага цёмнага людю. Там ледзь не кожны тыдзень забівалі, прычым трупы кідалі пад мост, у раку. Непатрэбныя падземнаму свету людзі ледзь не ўсе канчалі жыццё там.